

Daria Ławrynow

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6064-353X>

e-mail: daria.lawrynow@ijp.pan.pl

Trawestacje biblijne jako element propagandy antyreligijnej na przykładzie tekstów prasowych w języku polskim, rosyjskim i ukraińskim z lat 1924–1932*

**Biblical travesties as a part of anti-religious propaganda
(based on Polish, Russian and Ukrainian press texts from 1924–1932)**

Abstrakt

Przedmiotem analizy w artykule są przykłady trawestacji biblijnych pochodzące z polskich, rosyjskich i ukraińskich radzieckich tekstów prasowych („Bezbożnik Wojujący”, „Głos Młodzieży”, „Bezbozhnik” i „Bezvirnyk”). Owe źródła były oficjalnymi organami prasowymi ZSRR, a ich głównym zadaniem były propaganda komunizmu i ateizmu, głównie wśród mniejszości narodowych. Trawestacje biblijne stanowiły jeden z elementów tej propagandy i miały na celu ośmieszenie wiary religijnej oraz jej dogmatów. Sugerowano irracjonalny, absurdalny i nienaukowy charakter wierzeń, dogmatów i wydarzeń biblijnych. Podczas analizy powołano się na definicję propagandy autorstwa Ireny Kamińskiej-Szmaj oraz definicje ludowej kultury śmiechu opracowane przez Michaiła Bachtina i Alekseya Zherebina. Niniejszy artykuł jest pierwszą próbą analizy porównawczej radzieckich polsko-, rosyjsko- i ukraińskojęzycznych źródeł o profilu antyreligijnym.

Słowa kluczowe: propaganda antyreligijna, trawestacje biblijne, prasa radziecka, prasa polskojęzyczna w ZSSR, „Bezbożnik Wojujący”

* Publikacja powstała w ramach finansowania badań naukowych służących rozwojowi młodych naukowców w Instytucie Języka Polskiego PAN w roku 2021, zadanie badawcze pt. „Ideologiczny obraz świata na przykładzie polskojęzycznego czasopisma »Bezbożnik Wojujący« wydawanego w międzywojniu w ZSRR oraz jego odpowiedników: ukraińskiego »Безвірник« i rosyjskich »Безбожник« i »Безбожник у станка«. Pozyskanie i analiza porównawcza źródeł czasopiśmienniczych”.

Abstract

The article analyses examples of Biblical travesties from Polish, Russian and Ukrainian press texts (*Bezbożnik Wojujący*, *Głos Młodzieży*, *Bezbozhnik* and *Bezvirnyk*). These sources were official USSR media and their main goal was to spread communist and atheist propaganda, mainly among national minorities. Biblical travesties were part of Soviet propaganda which propagated an irrational, nonsensical and unscientific image of religion. Texts like this deprecated and ridiculed the Bible and religious dogmas using irony, a colloquial style, and disrespectful forms. The research method of the study is based on Kamińska-Szmaj's definition of propaganda and Bachtin's and Zherebin's definitions of culture of popular laughter. The article is the first attempt at comparative analysis of Polish, Russian and Ukrainian Soviet anti-religious press sources.

Keywords: anti-religious propaganda, Biblical travesties, the USSR press, Polish press in the Soviet Union, *Bezbożnik Wojujący*

W artykule przedstawiono przykłady trawestacji biblijnych stanowiących element radzieckiej propagandy antyreligijnej w czasopiśmiennictwie z lat 1924–1932. Wykorzystano polskojęzyczny materiał źródłowy pochodzący z czasopism „Bezbożnik Wojujący” oraz „Głos Młodzieży”. Analizę uzupełnia materiał rosyjskojęzyczny gazety „Bezbozhnik” i ukraińskojęzyczny z pisma „Bezvirnyk”. Numery pism zostały przetworzone z plików graficznych na tekstowe z wykorzystaniem oprogramowania OCR, a na podstawie „Bezbożnika Wojującego” utworzono korpus lingwistyczny za pomocą aplikacji Korpusomat (<https://korpusomat.pl/>; Kieraś, Kobyliński 2021).

Niniejszy artykuł jest pierwszą próbą analizy porównawczej radzieckich polsko-, rosyjsko- i ukraińskojęzycznych źródeł o profilu antyreligijnym. Na temat polskojęzycznych periodyków radzieckich okresu międzywojennego powstało kilka opracowań językoznawczych i prasoznawczych. W tej pierwszej grupie warto wymienić monografie Tamary Graczykowskiej (Graczykowska 2018), Irydy Grek-Pabisowej i in. (Grek-Pabisowa, Ostrówka, Biesadowska-Magdziarz 2008a, 2008b), a także artykuły Tamary Graczykowskiej (np. 2015, 2016, 2018, 2021, 2022) i Ewy Dzięgiel (np. 2016a, 2016b, 2017, 2021). Badaniem ukraińskojęzycznej prasy radzieckiej międzywojnia zajmowała się z kolei Kateryna V. Korotych (2006: 235–239, 2012: 220–225).

Prasoznawczy charakter mają następujące pozycje: monografia *Polskojęzyczna prasa na Ukrainie sowieckiej w latach 1918–1939: przegląd tytułów i treści* (Dzięgiel, Czarnecka, Kowalska, Yanushevska 2016), opracowanie online z wyborem tekstów prasowych (Dzięgiel (red.) 2016), studium Jarosława Daszkiewicza (1966) i artykuły Jerzego Myślińskiego (1972), Małgorzaty M. Rostowskiej (2011: 197–224), Oleksandra Skydana (2010: 183–196). Na temat prasy antyreligijnej w międzywojennym ZSRR powstały prace Romana Andrushchaka (2015: 183–190) i Gennadiya Zhirkova (2014).

Sporo uwagi radzieckiej propagandzie antyreligijnej poświęcono w opracowaniach historycznych. Można tu wymienić pracę magisterską Oksany Voloshyny o sposobach propagandowej kreacji obrazu wroga w międzywojennym ZSRR (Voloshyna 2020) oraz pracę doktorską Aleksandry Kishkiny o rosyjskojęzycznym tytule „Bezbozhnik” (Kishkina 2021). Propaganda antyislamska w czasopiśmiennictwie radzieckim jest tematem publikacji Fanny E. Bryan (1992). Wśród artykułów warto uwzględnić: szkic Aleksandra Novoselova i Ally Sal’nikovej poświęcony antyreligijnej gazecie dla dzieci „Yunyye bezbozhniki” z lat 1931–1933 (Novoselov, Sal’nikova 2020: 80–86), Il’yi Sidorchuka i Dmitriya Sosnitskiya o treściach antyklerykalnych w czasopismach „Bezbozhnik”, „Bezbozhniku stanka”, „Antireligioznik” i „Ateist” (Sidorchuk, Sosnitskiy 2018: 71–74) i pokrewny tematycznie tekst Yulyi Bardilevy (2011: 42–49), a także artykuł Elżbiety Kosobudzkiej o polskiej propagandzie antyreligijnej w okresie PRL (Kosobudzka 2012: 107–119). O propagandowym wykorzystaniu satyry antyreligijnej piszą Alisa Popova (2021: 194–203) i Irina Tsyrempilova (2020: 208–214).

W ZSRR okresu międzywojnia to prasa była głównym narzędziem propagandy. Stąd liczne przykłady gazet i czasopism tematycznych wydawanych w wielu wariantach lokalnych i językowych (szerzej na ten temat: Stykalin, Kremenskaya 1963; Biryukova, Golubeva, Gracheva i in. 1970). Oczywiście należy mieć na uwadze ówczesny znaczny analfabetyzm chłopów i robotników, w związku z czym organizowano odgórnie akcje głośnego czytania artykułów na zebraniach i świetlicach czy pogadanki na podstawie tekstów prasowych pod przewodnictwem lokalnych propagandystów, pracowników politycznych (Dzięgiel, Czarnecka, Kowalska, Yanushevskaya 2016: 63–65).

Pierwowzorem satyrycznych pism antyreligijnych był rosyjskojęzyczny „Bezbozhnik” (wydawany jako dziennik w latach 1922–1934, 1938–1942; częściowo równolegle – w latach 1926–1941 – publikowano oddzielne czasopismo o tym samym tytule). Pisma te dały początek podobnym wydaniom w różnych językach (Stykalin, Kremenskaya 1963: 72–80; Biryukova, Golubeva, Gracheva i in. 1970: 11–34, 110–111, 133–140, 210, 229). W sieć oficjalnej prasy propagandowej o profilu antyreligijnym i antykościelnym wpisywał się również polskojęzyczny „Bezbożnik Wojujący” (wydawany w Moskwie w latach 1929–1935¹). W języku rosyjskim ukazywał się również „Bezbozhnik u stanka” (1923–1932), a także liczne warianty adresowane do młodzieży i ludności wiejskiej (Stykalin, Kremenskaya 1963: 72–80; Biryukova, Golubeva, Gracheva i in. 1970: 11–34, 110–111, 133–140, 210, 229). W języku ukraińskim wychodziły dwa oddzielne tytuły: „Bezvirnyk”

¹ Nota prasoznawcza na temat „Bezbożnika Wojującego”, patrz: Ławrynow 2022: 130–132.

(wydawany w latach 1924–1935) i „Voyovnychyy Bezviryk” (1929–1939). Z czasem ten pierwszy zmienił profil na bardziej popularnonaukowy, stając swego rodzaju „pomoc naukową” dla lokalnych propagandzistów (więcej na temat zob. np.: Stykalin, Kremenskaya 1963: 72–80; Vitryns’ka 2014: 4; Kostiv 2017: 194–202). Z kolei polskojęzyczny „Głos Młodzieży” nie miał ścisłego profilu antyreligijnego, był publikowany od 1925 do 1935 r., głównie w Kijowie (czasowo też w Charkowie). Adresatem była młodzież robotnicza, a pismo miało stanowić swoiste kompendium wiedzy młodego komunisty, stąd obfitowało w teksty polityczne, propagandowe, w tym antyreligijne (Dzięgiel, Czarnecka, Kowalska, Yanushevska 2016: 172–173).

Celem artykułu jest przedstawienie i omówienie najbardziej charakterystycznych przykładów trawestacji biblijnych, ukazanie ich roli w radzieckiej prasowej propagandzie antyreligijnej. Niniejsze badanie ma charakter porównawczy, koncentruje się na wybranym elemencie propagandy radzieckiej utrwalanej na łamach oficjalnej prasy funkcjonującej w warunkach monopartyjnego państwa totalitarnego. W opracowaniu przyjęto definicję propagandy zaproponowaną przez Irenę Kamińską-Szmaj, zdaniem której propaganda to:

[...] zorganizowane, przemyślane, długotrwałe rozpowszechnianie, popularyzowanie, szerzenie idei, doktryn, teorii, myśli, poglądów, zachowań społecznych itp. by nakłonić ludzi do zmiany postaw, poglądów itp.; skłonić do konkretnych działań w interesie nadawcy [...] (Kamińska-Szmaj 2004: 15–17).

Uzupełnienie stanowi charakterystyka propagandy autorstwa Jacka W. Wołoszyna, który pisze:

Sam komunikat [propagandowy] ma bowiem charakter jednokierunkowy – za pośrednictwem mediów (prasy, radia, telewizji, książki czy plakatu) płynie od ośrodka panowania do odbiorcy. Ten ostatni może go przyjąć lub odrzucić – chociaż w systemach monocentrycznych przekaz często przybiera formę rozkazu, służąc po prostu mobilizacji obywateli do wykonania założonych przez centrum zadań [...]. Dla nazistów i komunistów propaganda [...] stanowiła także środek «ideologicznego zdobywania mas» – wychowania oraz kształtowania ich tożsamości [...]” (Wołoszyn (red.) 2015: 7–9).

Ponieważ jednym z celów propagandy antyreligijnej było wyszydzenie i ośmieszenie kultów czy dogmatów religijnych, warto odwołać się również do publikacji Marii Peisert i Grażyny Habrajskiej. Ośmieszenie może stanowić jedną z form agresji językowej (Peisert 2004: 140), ale też być rodzajem chwytu perswazyjnego zakładającego brak możliwości weryfikacji treści przez odbiorcę (Habrajska 2005: 118).

W kwestii samej trawestacji należy przytoczyć przemyślenia Alekseja Zhrebina oparte m.in. na pracach Michaiła Bachtina dotyczące ludowej

kultury śmiechu i karnawału. Zherebin charakteryzuje trawestację jako rodzaj „literackiej komicznej anty-przeróbki [...]”, której poddawane są utarte motywy kulturowe bądź całe teksty, charakteryzujące się wcześniej patetycznym, wysokim stylem i poważną tematyką. Zmiana ta może być dokonywana zarówno w obrębie stylu pierwotnego źródła, jak i jego kompozycji czy poszczególnych obrazów tekstowych (Zherebin 2008). Dorota Korwin-Piotrowska zauważa natomiast:

trawestacja to całościowy zabieg stylizacyjny, który polega na zachowaniu fabularnego schematu oryginału przy jednoczesnym przeniesieniu tego wzorca w inny społeczny lub historyczny kontekst, inne realia (Korwin-Piotrowska 2011: 338).

Ten mechanizm został zastosowany również w omawianych źródłach. Dodatkowo można tu mówić, za Henrykiem Markiewiczem, o „parodii sensu stricto (komicznym wyjaskrawieniu i zagęszczeniu cech wzorca)” (Markiewicz 1974: 116).

Radziecka propaganda odwoływała się nie tylko do założeń ideowych marksizmu-leninizmu, lecz także do tradycji ludycznych, jarmarczno-karnawałowych. Stąd chociażby odgórne tworzenie i propagowanie w oficjalnych wydawnictwach tzw. bezbożniczych wariantów pieśni obrzędowych (kolęd, szchedriwek) i ludowych (czastuszek), organizacja „bezbożnego karnawału”, „komsomolskich świąt” – w formie wieców, maskarad, publicznych spektakli (por. Hryhor’yeva 2013; Kramar 2015: 55–65; Fomin 2017) oraz ośmieszające religię tekstowe przekształcenia fragmentów świętej księgi chrześcijan. Przykładowo gazety „Bezbozhnik” i „Bezvirnyk” zamieszczały autorskie czastuszki strukturalnie identyczne z tradycyjnymi, ale zawierające nową tematykę, taką jak pochwała ateizmu i krytyka warstw duchownych: „Я на бочке сижу, // Ножки свесила. // Я без бога живу // Очень весело. // Зазвонил наш поп, // Влез не лесенку, // С кулаком поет Одну песенку” (Bezbozhnik 1934/7, s. 16) „Ось уже й різдвяні свята – // Будуть люли святкувати // А я записавсь в невіри // В мене інші вже наміри” (Bezvirnyk 1925/11–12, s. 7). W literaturze staroruskiej znane były przykłady parodii religijnych (np. modlitw, służby bożej), jednak miały one charakter dydaktyczny – krytykowały przywary ludzkie (pijaństwo, chciwość), w tym osób duchownych, ale nie samą religię (por. np. Likhachev 1977). W kulturze ludowej znane były przyśpiewki parodiujące śpiewy religijne, wyśmiewające hulaszczy tryb życia kleru, np.: „Отец благочинный пропил тулуп овчинный, // Удивительно, удивительно, удивительно! // Дьякон из собора напился кагора, стоит он у забора // Наклонительно, наклонительно, наклонительно!”, jak również powiedzonka odnoszące się do Boga: „Бог – старый чудотворец: попускает – и свинья гуся съедает” (Vlasova 2001).

W ukraińskiej kulturze tradycyjnej mamy natomiast do czynienia z żartobliwymi trawestacjami znanych z Biblii oraz tradycji religijnej motywów. Postacie świętych zostały tam ukazane w sposób żartobliwy, ale nie obraźliwy, np. „Христос його спросив://«Де старенька баба Єва, // Що в раю вкусила з древа?»”, „Їсько старенький // Їм був раденький” (Karol’ 2015: 53, 54).

Do tych tradycji odwoływały się teksty „bezbożne”, jednak ich cel był już inny. Komizm – zarówno w warstwie tekstowej, jak i ilustracji towarzyszących artykułom – uzupełniał i równoważył bardziej poważne opracowania o tematyce politycznej.

Przykłady trawestacji biblijnych pojawiają się już na początku lat 20. XX w. W numerze 1 czasopisma „Bezvirnyk” z 1925 r. zamieszczono dwa utwory: przeróbkę biblijnej opowieści o stworzeniu świata *Yak boh nadumav svit stvoryty* autorstwa Y. [nie udało się ustalić imienia – D.Ł.] Lyubyya i satyrę Ostapa Vyshnyi o Niepokalanym Poczęciu pt. *Diva dnes’ presushchestvennoho rozhdaye* (Bezvirnyk 1925/1, s. 2, 8). Drugi z autorów już wcześniej publikował humoreski, których bohaterami były postaci biblijne, np. *Dily nebesni* i *Strashnyy sud* wydane w 1922 r. w czasopiśmie „Chervonyy perets” (Chervonyy perets’ 1922/1, s. 10–13, 1922/2, s. 3–4) czy *Pokhodzhennya svitu* w numerze 13 „Znattyia” z 1923 r. (Znattyia 1923/13, s. 27–28). Ten tekst był przetłumaczony na język polski i wydrukowany w „Głosie Młodzieży” z 1928 r. (Głos Młodzieży 1928/49, s. 4). W 1926 r. rosyjskojęzyczny „Bezbozhnik” zapoczątkował cykl trawestacji autorstwa Antona Loginova pt. *Veselyye rasskazy iz svyashennoy istorii* (Bezbozhnik 1926/1, s. 8–10, 1926/2, s. 8–10, 1926/8, s. 8–9). Pochodziły one ze zbioru o tym samym tytule wydanego rok wcześniej (Popova 2021: 196). W polskojęzycznym „Bezbożniku Wojującym” ukazały się dwa tego typu materiały: *Zajmująca ewangelja XIX-wiecznego francuskiego pisarza Leo Taxila* („Bezbożnik Wojujący”, 1929/1, s. 9–11) i *Wesołe ewangelje* podpisane inicjałami R. i P. (BW 1932/12, s. 4–6).

Rosyjskojęzyczna gazeta była wzorcem dla pozostałych wydań antyreligijnych, dlatego też analizę rozpoczniemy od trawestacji zamieszczonych w „Bezbożniku”, którego publikacje miały charakter silnie dydaktyczny, przez co zacierала się ich parodystyczna rola. Autor Anton Loginov zwracał uwagę czytelników na „propagandowe” wykorzystywanie przez duchownych poszczególnych wątków biblijnych „w celach kontrrewolucyjnych” (Bezbozhnik 1926/3, s. 8). Tym, co wyróżnia jego prace, jest osadzenie tematów sakralnych w zideologizowanym kontekście. Chodziło nie tylko o dyskredytację religii, lecz także o ukazanie jej „kontrrewolucyjnego” i „obcego klasowo”

charakteru. Także wydarzenia religijne omawiano w sposób lekceważący i w nawiązaniu do współczesnych realiów, a komentarze odzwierciedlały poglądy autora:

- (1) [...] należało znaleźć dobrych agitatorów, którzy potrafiliby zastraszać niegodnych Izraelitów przerażającymi obrazami sądu bożego².
- (2) Popi nie przepuścili okazji, aby wykorzystać tego wydarzenia [bunt Jeroboama] w swoich celach politycznych i kontrrewolucyjnych³ (Bezbozhnik 1926/3, s. 8).
- (3) Dziwna to sprawa: czemu popi, poczytujący boga za dobrego i miłosiernego, a jego świętych – za potulnych i pokornych, czemu proroka Eljasza ukazują jako siepacza, jako bandytę. Odpowiedź jest prosta: gwoli interesu⁴ (Bezbozhnik 1926/3, s. 9).

Teksty charakteryzowały się potocznym, niekiedy wręcz wulgarnym językiem:

- (4) Święty Aaron ze strachu prawie narobił w gacie⁵ (Bezbozhnik 1926/1, s. 8).
- (5) Pojaśniało radością oblicze Mojżesza... – O, jakżebym rad był, panie boże, raz choćby zerknąć na twój cudowny zad⁶ (Bezbozhnik 1926/1, s. 10).
- (6) „Jeroboam [...] wbił panu bogu Sawaofowi [cs. Sawaof – Pan Bóg Zastępów] pod sam zadek ostry bisurmański klin⁷ (Bezbozhnik 1926/3, s. 8).
- (7) Nadab, Abihu i 70 starszych udało się z Mojżeszem na górę na spotkanie z bogiem, i tam – „jedli i pili” – i wszyscy się schlali⁸ (Bezbozhnik 1926/2, s. 10).

Tutaj, jak i w wielu innych przykładach, wplecione zostały cytaty z Biblii, a w nawiasie podano odnośnik do stosownego fragmentu Pisma. Mogło to sugerować, iż podobne absurdalne sceny zostały opisane w samym źródle. W ten sposób stwarzano dodatkowe wrażenie braku logiki czy sensu przekazu biblijnego. W niektórych utworach cytaty biblijne zajmują niemal połowę tekstu, wręcz przeplatając się z odautorskimi wstawkami:

- (8) „Mojżesz rzekł do ludu: Nie bójcie się!”, towarzysze. To pan bóg tylko tak... się popisuje⁹.

² „[...] надо найти хороших агитаторов, которые сумели бы застращать нечестивых израильтян грозными картинами суда божия и беспощадными карами богоотступников”. Wszystkie obcojęzyczne cytaty podaje w tłumaczeniu własnym.

³ „Попы не упустили случая использовать это обстоятельство в своих политических и контрреволюционных целях”.

⁴ „Странное дело: почему это попы, которые бога благим и многомилостивым считают, а святых его кроткими и смиренными, – почему это они пророка Илью таким живорезом, таким бандитом изображают. Ответ ясен: корысти ради”.

⁵ „Святой Аарон со страху чуть-чуть не испортил рубаху”.

⁶ „Лицо Моисея засияло от радости... – О, как я был бы, господи, рад взглянуть хоть разочек в благообразный твой зад”.

⁷ „Иероваом [...] заклинил господу Саваофу под самое сиденье остро затесанную басурманскую распорку”.

⁸ „Надав, Авхуд и 70 старейшин с ними отправились с Моисеем на гору на свидание с богом и там – «ели и пили» и надрызгались все”.

⁹ „«И сказал Моисей народу: не бойтесь», товарищи. Ведь это господь только так... фасон ломает”.

- (9) [...] Komu zechcę, temu flaki wypruję, „tylko tego, który zgrzeszył przeciw Mnie”, temu w trójnasób życie obrzydę, zetnę w pył i „wymażę z mojej księgi”¹⁰ (Bezbozhnik 1926/2, s. 9; fragmenty z Biblii podane w tłumaczeniu za: *Biblia Tysiąclecia Online* 2003).

Patetyczny styl oryginału sąsiaduje tu z językiem potocznym, co ma tworzyć efekt komiczny, ośmieszać historie biblijne. Niekiedy motywy ewangeliczne są opatrzone ironicznym, szyderczym komentarzem. W taki sposób został zbudowany utwór pt. *Sinayskoye zakonodatel'stvo* (Bezbozhnik 1926/8, s. 8–9), w którym Loginov omawia zalecenia moralne z Księgi Wyjścia, ukazując je jako pełne absurdów i przepełnione hipokryzją. Przykładowo:

- (10) „Gdyby pochwycił ktoś złodzieja w czasie włamywania się [w nocy] i pobił go tak, iżby umarł, nie będzie winien krwi”. (Wj 22, 2). Dlaczego? Dlatego, że nocka ciemna, nikt nie zobaczy...¹¹ (Bezbozhnik 1926/8, s. 8).

Mamy tu do czynienia z takim przykładem ironii, gdzie według klasyfikacji Douglasa Muecke „konfrontuje się bądź zestawia elementy ze sobą sprzeczne” (Muecke 2002: 46).

Ponadto w rosyjskojęzycznych źródłach szczególnie wyeksponowano przypisywane Bogu i świętym okrucieństwo:

- (11) Albowiem bóg jest miłością: kogo Kocham, tego usiekę, i kogo tylko zechcę – tego siekierą po szyi, starcom po lepetynach, staruszkom po makówkach, napatoczą się chłopcy – wypruwaj im wszystkim flaki, a babom i pannom – wątroby¹² (Bezbozhnik 1926/1, s. 9).
- (12) Taki był też pogląd proroka Eljasza. Myślał on sobie tak: najpierw wszystkich Izraelitów zamęcę śmiercią głodową, a potem już na tamtym świecie przeprowadzi się sondaż: „kogo popierasz – prawdziwego boga czy idoli?”¹³ (Bezbozhnik 1926/3, s. 9).
- (13) Oto właśnie walka w imię prawdy: – Czyj bóg jest lepszy? Wasz czy nasz? – Nasz. – Ach, wasz! No to szykuj kałdun: czyj bóg lepszy, temu i flaki się wypruję¹⁴ (Bezbozhnik 1926/3, s. 10).

¹⁰ „[...] Кому же восхощу, кишки наружу пушу, и если «кто согрешил передо мной», тому я в тройном размере нагажу, сотру в порошок и «из книги моей изглажу»”.

¹¹ „«Если кто застанет вора, подкапывающего и ударит его так, что он умрет, то кровь не вменится ему...» (Исх. XXII, 2). Почему? Потому, что ночь темная, никто не увидит...”.

¹² „Ибо господь есть любовь: кого люблю, того и зарублю, и всем, кого желею, топором по шее, старикам по башкам, старушкам по макушкам, попадутся мужики – выпускай им всем кишки бабам и девченкам вышибай печенки”.

¹³ „Такого же взгляда был и Илья пророк. Он думал так: сначала я всех израильтян заморю голодной смертью, а потом на том свете опрос сделаем: «ты за кого – за истинного бога или за идолов?»”.

¹⁴ „– Чей бог лучше – ваш или наш? – Наш. – Ах, ваш! Ну, так подставляй пузо: чей бог лучше, – тому и кишки выпускать”.

Teksty zostały dodatkowo okraszone makabrycznymi ilustracjami ukazującymi Boga czy Eljasza raniących mieczami „grzeszników”.

Nieco lżejszy, pozbawiony ideologicznego dydaktyzmu charakter miały źródła polsko- i ukraińskojęzyczne. Tu deprecjacji służył humor i szyderstwo, a komizm zastępował patetyzm oryginału. Istotne dla chrześcijan motywy i postaci także zostały ośmieszone. Obserwujemy to już na poziomie opisu charakteru i zachowania osób boskich. W polskich utworach Duch Święty jest określany mianem „odwiecznego łgarza i gaduły” oraz „starego wygi, co umiłował kłamstwo”, który „nabujał” o boskim pochodzeniu Jezusa, a samo Niepokalane Poczęcie jest jego „wymysłem” (BW 1929/1, s. 9–11, 1932/12, s. 4–6). Za pomocą takiej ekspresywnej leksyki deprecjonowano dogmaty wiary. Samo Niepokalane Poczęcie miało zostać zaplanowane przez osoby boskie, traktujące je jako swoistą transakcję i strategię polityczną, co odzwierciedlają dialogi:

- (14) Trzeba być politykiem, proszę ojca – odpiera z prostotą Jezus, All right! Sprawa załatwiona – zgodził się Jezus.
- (15) Ty, Jezusie, uścisz należność za grzechy hurtem, ale wszyscy grzesznicy powinni smażyć się na raty (BW 1932/12, s. 4–6).

Obcojęzyczne wtrącenie mogło być dodatkowo ironicznym nawiązaniem do świata zachodniego kapitalizmu utożsamianego z merkantylnym sposobem myślenia. Ponadto osoby boskie odnoszą się z lekceważeniem do ludzi, nazywając ich „nędznotą” i „nikczemnikami” (BW 1932/12, s. 4). Prześmiewczy stosunek został ukazany też poprzez ich charakterystykę: Bóg Ojciec to „osoba o zgryźliwym charakterze” – w przeciwieństwie do Syna ironicznie określanego jako „słodki jak karmelek” (BW 1932/12, s. 4). Także zachowanie nowo narodzonego Jezusa zostało sprowadzone do bardziej przyziemnego wymiaru, np. „darł się wniebogłosy” (BW 1929/1, s. 11), „darł się, jak stare prześcieradło” (BW 1932/12, s. 6).

Ośmieszano też osoby Archaniola Gabriela i Maryi. Ich wizerunek również ma charakter humorystyczny. Gabriela opisano m.in. za pomocą porównania nawiązującego do polskich realiów: „rozpromieniony i wyelegantowany, jakoby fryzjer z Marszałkowskiej”, Maryja zaś posługuje się mieszanką języka potocznego i archaicznego:

- (16) Ach, nieznajomcze, czemu los srogi tak późno nas zderzył. Mamże zmarnować swe młode lata ze starym grzybem (BW 1932/12, s. 4).

Sugerowano ponadto, iż narodziny Chrystusa były wynikiem romansu Archaniola Gabriela i Maryi, co dodatkowo wzmacniało deprecjację.

Zwraca uwagę lekceważący i ironiczny stosunek do opisywanych w Biblii wydarzeń, por.:

- (17) Nie będziem ronić łez nad tym wzruszającym wydarzeniem, godnym raczej śmiechu, niż litości (BW 1932/12, s. 5).
- (18) Nieco dziwne zjawisko, nieprawdaż? Odrzućcie jednak wszelkie wątpliwości. Wszak zapewnia was o tym nieomylny kościół katolicki (BW 1932/12, s. 5).

W obu cytowanych źródłach, tak samo jak w tekstach z rosyjskiego „Bezbozhnika”, zastosowano również popularne w propagandzie antyreligijnej mechanizmy językowe: ironiczny cudzysłów i zapis nazw własnych małą literą (chrystus, bóg – ojciec, „syn boży”, „mesjasz”). Posłużenie się ironicznym cudzysłowem czy tzw. modalizatorami dystansującymi stanowiło mechanizm językowy sygnalizujący odbiorcy negatywny, odzeganający się stosunek nadawcy wobec opisywanych zjawisk (Siennicka 2016: 70–71, 80).

Ten sam temat został przetworzony w opublikowanym w ukraińskim „Bezvirnyku” tekście Ostapa Vyshnyi pt. *Diva dnes' presushchestvennoho rozhdaye* (Bezvirnyk 1925/1, s. 8). Tutaj motyw został rozwinięty i sprowadzony do wymiaru bardziej doczesnego: autor sugeruje, iż

- (19) [...] aby dziecko z tego wyszło, sam duch pod postacią gołębia nie wystarczy. Ale jeśli duch za pomocą archaniola Gabriela się za dziecko weźmie, to wszystko może się zdarzyć...¹⁵ (Bezvirnyk 1925/1, s. 8).

W ten sposób przeprowadzono desakralizację tego wątku, pozbawiono go wymiaru metafizycznego. Potocznym językiem, w sposób komiczny Vyshnya opisuje też zmyślane perypetie archaniola, np. przypadkowe zjawienie się w sypialni św. Józefa:

- (20) I jeszcze się taka przygoda przytrafiła, że dopiero byłby ambaras... [...] – Ty, Havryusha, – mówi mu bóg – źle trafiłeś [...] Twoje szczęście, że dałeś dyla, bo ten to by ci dopiero dał „zstąpić”¹⁶ (Bezvirnyk 1925/1, s. 8).

Warto też zwrócić uwagę, że podobnie jak w innych źródłach mamy zapis słowa Bóg małą literą, dodatkowo imię archaniola występuje w zdrobniałej, potocznej formie *Havryusha*. Vysnya ponownie sprowadza dogmat o Niepokalanym Poczęciu do wymiaru przyziemnego za pomocą końcowego szyderczego komentarza o „pewnej dziewczynie w chutorach Hołubowych, która nie będąc wcale świętą [...]”, ale „przyśniło jej się, że ktoś do niej wchodził przed świętem Pokrowy” i „przed dniem św. Piotra syneczka urodziła” (Bezvirnyk 1925/1, s. 8). Celowym zabiegiem i elementem gry językowej mogło być nie tylko podanie dat konkretnych świąt religijnych (święto Pokrowy – święto

¹⁵ „[...] Звичайно, від духа у вигляді голуба, [...] навряд чи дитина вийде, а коли той дух архангелом Гаврилом до діви підкориться, то все може бути...”.

¹⁶ „Та ще така пригода, що духові тому ледве халепи не було... [...] – То ти, Гаврюша, – каже йому бог. – не туди потрапив... [...] Щастя твое, що вшивсь, а то він-би тебе був «зійшов»”.

Matki Boskiej, obchodzone w październiku), dzień św. Piotra, obchodzony dziewięć miesięcy później, w czerwcu), ale też wykorzystanie aluzji w nazwie miejscowości *chutory Hołubowe* (ukr. hołub – ‘gołąb’, ikonograficzny symbol Ducha Świętego).

Kolejnym parodiowanym przez tego autora motywem biblijnym był opis stworzenia świata. Dystans wobec tematu został zawarty już w podtytule: „Praca naukowa. Właściwiej – naukowo-popularna” (Głos Młodzieży 1928/49, s. 4). Tutaj wyekspozowano głównie alogiczność wydarzeń:

- (21) Był bóg... Sam bóg... gdzie on był – niewiadomo... Ale był... Był on nigdzie... [...] Skrzydła go bolały, chociaż i skrzydeł żadnych nie miał [...] Poleciał wówczas bóg na niebo, siadł (choć i siadać nie było na czym) [...] (Głos Młodzieży 1928/49, s. 4).

Vyshnya za pomocą takiego przetworzenia sugeruje brak sensu relacji zawartej w Biblii.

Trawestacja biblijnego motywu stworzenia świata ukazała się również w numerze 1 „Bezvirnyka” z 1925 r. Opis ma charakter komiczny poprzez swoiste pomieszanie realiów „ziemskich” i sakralnych:

- (22) Doleciał do bożej chatki (a kto ją zbudował – o tym w piśmie świętym nic nie ma) [...] – To ty, duchu – podniósł się z łóżka stary Elohim¹⁷,
 (23) a to naprawdę był jego syn, bo Elohim był żonaty, rzecz jasna, był to ślub cywilny, gdyż popów jeszcze wtedy nie było¹⁸ (Bezvirnyk 1925/1, s. 2).

Osoby boskie obdarzono ludzkimi przywarami, co ukazują stosowne dialogi i opisy zachowania:

- (24) duch [...] zaraz więc zaczął się uskarżać: I chłodno, i wszędzie ciemno, i nie ma z kim porozmawiać. Ty, gospodarzu, tylko sobie leżysz w swojej chatce, więc ci wszystko jedno¹⁹.
 (25) synuś coraz bardziej się rozpuścił: to jednego [anioła], to drugiego złapie za skrzydła, a nawet któregoś poskubie²⁰ (Bezvirnyk 1925/1, s. 2).

Jezus został przedstawiony jako swawolne dziecko, a jego zachowanie staje się bezpośrednią przyczyną buntu aniołów. Jest też nazywany „gospodarskim synkiem” (ukr. *khazyays'kyi synok*), a Bóg – „gospodarzem”

¹⁷ „Долетів він до божої хижки (хто її будував, про те святе письмо нічого не каже) [...] – Це ти, душе, підвівся з ліжка старий Єлогим”.

¹⁸ „це був дійсно його син, бо Єлогим був жонатий, звичайно цивільним шлюбом, попів бо тоді не було”.

¹⁹ „дух [...] зараз-же почав йому скажитися: I холодно мені, і темно скрізь і ні з ким слова мовити. Ти все лежиш в своїй хижці, тобі й байдуже, а я мушу скрізь літати”.

²⁰ „та синок дуже распустувався: то одного, то другого схопить на крила, а кому й скубки дасть”.

(ukr. *hospodar*), co może mieć charakter ironiczny – ukazywać dystans czy lekceważenie nadawcy wobec przedstawianego obiektu. Na ironiczny charakter tych określeń, tak jak i przytoczonego wcześniej określenia Jezusa „słodki jak karmelek”, może mieć „podwójne znaczenie” (za Muecke 2002: 63) – pozornie pozytywne określenia zmieniają swe wartościowanie, gdy są użyte przez osobę, której stosunek do opisywanego obiektu uznawany jest za negatywny, lekceważący. W tym przypadku ironistą jest autor – ateista, samozwańczy *bezbożnik*²¹. Także samo stworzenie świata i istot żywych miało być efektem skarg Jezusa i Ducha Świętego na nudę w raju – nazywanym przez Syna „więzieniem”. Bóg natomiast ukazany jest jako „despota”, który nie chce tworzyć innych istot, gdyż boi się zamachu na swoją władzę. Pomimo lekkiego, groteskowego tonu mamy zatem spójny ideologicznie przekaz: władza jest konserwatywna i zgnuśniała, a „swawole” jej przedstawiciele doprowadzają do buntu.

Niekiedy trawestacje cytatów biblijnych w źródłach ukraińskojęzycznych pełniły też rolę ironicznego komentarza do bieżących wydarzeń. Za ich pomocą demaskowano rzekomo prawdziwe realia życia religijnego. Przykładowo już w numerze 2 „Bezvirnyka” z 1924 r. wydrukowano kilka ilustracji na temat niemoralnego życia pewnego popa. Opatrzono je podpisami, np. pod obrazkiem przedstawiającym duchownego spożywającego alkohol w towarzystwie kobiet widnieje tekst: „Przyjdźcie do Mnie wszyscy, którzy obciążeni jesteście, a ja wypiję wasze zdrowie!”²² stanowiący stylizowaną przeróbkę cytatu z Ewangelii Mateusza: „Przyjdźcie do Mnie wszyscy, którzy utrudzeni i obciążeni jesteście, a Ja was pokrzepię”. Autor, wykorzystując językowe podobieństwo przymiotnika „obciążeni” (ros., starorus. *obremennii*) z rzeczownikiem „ciąża” (ros. *beremennost*), na następnej ilustracji ukazuje kobietę w widocznej ciąży (w domyśle – z popem). Tu za komentarz służy cytat z Księgi Rodzaju: „w bólu będziesz rodziła dzieci”²³ (Bezvirnyk 1924/2, s. 14; *Biblia Tysiąclecia Online* 2003). Inny cykl rysunków nosi tytuł *Diyśnist’ Velykodnya* (Rzeczywistość Wielkanocy). Scena przynoszenia przez parafian bogatych darów popowi została wzbogacona przeróbką fragmentu prawosławnej pieśni towarzyszącej Liturgii Upřednio Poświęconych Darów, natomiast Wielką Sobotę przedstawiono jako święto pijaństwa, co zilustrowano następującym cytatem:

²¹ Określenie *bezbożnik* oficjalnie nabyło w ZSRR pozytywnego wartościowania, por. o zmianach semantycznych tego leksemu: Mamonova 2018: 75–77.

²² „Прійдіте ко мне всі обременені і вип’ють за ваше здоров’є”.

²³ „В болезнях будеші рождають детей !”.

- (26) Oto dzień, który Pan uczynił: radujmy się zeń i weselmy!²⁴ (Bezvirnyk 1925/3–4, s. 5; *Biblia Tysiąclecia Online* 2003).

Jak można wnioskować na podstawie omówionych przykładów, trawestacje biblijne miały na celu głównie ośmieszenie wiary, dogmatów chrześcijańskich, a niekiedy też samego życia religijnego. Zastosowano odpowiednie mechanizmy (negatywna językowa charakterystyka osób boskich, potoczny styl, autorskie komentarze i wtrącenia o charakterze ironicznym, lekceważącym i propagandowym, zapis nazw własnych małą literą), aby sprowadzić poszczególne motywy biblijne czy dogmaty wiary do wymiaru przyziemnego i tym samym je zesakralizować. Propagowano pogląd o nieprawdziwości ukazywanych w Biblii wydarzeń, teksty prezentowały dystans, lekceważenie, a nawet wrogość wobec deprecjonowanych przekazów biblijnych. Odwoływano się przy tym do tradycji kultury jarmarcznej i literatury parodystycznej. Warto zaznaczyć, iż już wcześniej w folklorze i literaturze funkcjonowały trawestacje tekstów sakralnych, lecz pełniły one odmienną rolę aniżeli bezpośrednia krytyka dogmatów religijnych. Polskie XVII-wieczne parodie psalmów i przykazań religijnych wyśmiewały dialekt oraz przywary Mazowszan (por. Bystron 1995: 142), a oświeceniowe trawestacje biblijne stanowiły rodzaj polemik czy pamfletów politycznych (Grabowiecki 1996: 13–21; Pieczyński 2015: 311–336). Rosyjskie XVII-wieczne parodie nabożeństw i przypowieści religijnych wyśmiewały bądź piętnowały ludzkie przywary, w tym niekiedy osób duchownych oraz postaci biblijnych (por. np. Gudziy 1947: 405–415). Miały one charakter moralizatorski. Również folklor ukraiński i kozacki wykorzystywał motywy religijne w sposób żartobliwy – w pieśniach obrzędowych (kolędach, szchedriwkach) i anegdotkach (Dykariv 1896; Karol' 2015: 50–56; Ławrynow 2020: 93). Niekiedy, tak jak ich radzieckie odpowiedniki, charakteryzowały się potocznym, prostym albo kolokwialnym językiem. Pomimo stylistycznych podobieństw nie miały one charakteru antyreligijnego. Dopiero w ZSRR trawestacje, tradycyjna kultura śmiechu – zaczęły służyć celom propagandy ateistycznej.

Wykorzystane źródła

BW – „Bezbożnik Wojujący”
GM – „Głos Młodzieży”
„Bezbozhnik” [„Безбожник”]
„Bezvirnyk” [„Безвірник”]

²⁴ „Сей день его же сотвори господь і возрадуйся і возвсселися”.

Literatura

- Andrushchak R.I. (2015): *Radyans'ki antykatolyts'ki drukovani vydannya na Podilliv 1920-kh rr.* „Osvita, nauka i kul'tura na Podilli” 22, s. 183–190.
- Biblia Tysiąclecia Online.* (2003): Poznań, <<https://biblia.deon.pl/>>, dostęp: 01.06.2022.
- Biryukova M.E., Golubeva O.D., Gracheva I.B. i in. (red.) (1970): *Gazety SSSR 1917–1960. Bibliograficheskiy spravochnik.* T. 1. Moskwa.
- Bryan F.E. (1992): *State efforts to undermine religious allegiances: themes and arguments of anti-islamic propaganda during the Soviet period.* Urbana, Illinois.
- Bystron J.S. (1995): *Megalomania narodowa.* Warszawa.
- Dykariv M. (1896): *Chornomors'ki narodni kazky i anekdoty.* „Etnohrafichnyy zbirnyk”. T. II, <<http://litopys.org.ua/rizne/etno03.htm>>, dostęp: 20.07.2022.
- Dzięgiel E. (2016): *Przymiotnik czerwony w polskojęzycznej prasie wydawanej na Ukrainie sowieckiej w latach 20. i 30. XX wieku.* „Acta Baltico-Slavica” 40, s. 206–231.
- Dzięgiel E. (2016): *Zmienne losy przymiotników sowiecki i radziecki w polskojęzycznej prasie wydawanej na Ukrainie sowieckiej w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku.* „Język Polski” XCVI, z. 4, s. 108–118.
- Dzięgiel E. (red.) (2016): *Prasa polskojęzyczna w początkach sowietyzacji Ukrainy. Wybór źródeł.* <<https://prasapolukr.ijp.pan.pl/>>, dostęp: 30.03.2022.
- Dzięgiel E. (2017): *Polityka w zwierciadle języka – stalinizacja prasy polskojęzycznej wydawanej na Ukrainie sowieckiej na przełomie lat 20. i 30. XX wieku.* [W:] *Sociokultúrne aspekty v slovanských jazykoch.* Red. V. Patráš. Banská Bystrica, s. 51–62.
- Dzięgiel E. (2021): „Sierp”, „Młot”, „Trybuna Radziecka”: *tytuły polskojęzycznej prasy wydawanej w międzywojennym ZSRR.* „Acta Baltico-Slavica” 45, DOI: 10.11649/abs.2531, <<https://ispan.waw.pl/journals/index.php/abs/article/view/abs.2531/7332>>, dostęp: 21.07.2022.
- Dzięgiel E., Czarnańska K., Kowalska D.A., Yanushevska L. (2016): *Polskojęzyczna prasa na Ukrainie sowieckiej w latach 1918–1939: przegląd tytułów i treści.* Kraków.
- Fomin M. (2017): *Kak zapreshchali Rozhdestvo.* „Nazad v SSSR”, <<https://back-in-ussr.com/2017/01/kak-zapreshchali-rozhdestvo.html>>, dostęp: 05.05.2022.
- Grabowiecki J. (1996): *Trawestacje biblijne Juliana Ursyna Niemcewicza jako pamflety.* „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Seria: Filologia polska – Historia i Teoria literatury” VI, s. 13–21.
- Graczykowska T. (2015): *O języku propagandy politycznej w prasie polskojęzycznej wydawanej w ZSRR w okresie międzywojennym (na materiale moskiewskiej „Trybuny Radzieckiej” i prasy na Białorusi Radzieckiej).* [W:] *Oblicza utopii, obłudy i zakłamania 3.* Red. W. Łysiak. Poznań, s. 27–33.
- Graczykowska T. (2016): *Uwagi o sowietyzmach w polszczyźnie etnicznej i radzieckiej w dwudziestoleciu międzywojennym (na materiale Encyklopedycznego słownika wyrazów obcych. Pochodzenie wyrazów, wymowa, objaśnienia pojęć, skróty, przysłowia, cytaty Trzaski, Everta, Michalskiego i moskiewskiej „Trybuny Radzieckiej” z lat 1927–1938).* „Acta Baltico-Slavica” 40, s. 232–262.
- Graczykowska T. (2018): *Słownictwo „Trybuny Radzieckiej” wydawanej w Moskwie w latach 1927–1938.* Bydgoszcz.
- Graczykowska T. (2021): *Radzieckie ideologemy w prasie polskojęzycznej w ZSRR w okresie międzywojennym (na wybranych przykładach z „Trybuny Radzieckiej”).* „Slavia Orientalis”. T. 70, nr 1, s. 155–165.
- Graczykowska T. (2022): *Klecha, księżulek, opryszek w sutannie – uwagi o antyreligijnej polityce władz radzieckich wobec Kościoła katolickiego w okresie międzywojennym (na materiale moskiewskiej gazety „Trybuna Radziecka”).* „Roczniki Humanistyczne”. T. 70, nr 7, s. 203–209.
- Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Biesiadowska-Magdziarz B. (2008): *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana.* Warszawa.

- Gudziy N.K. (red.) (1947): *Khrestomatiya po drevney russkoy literature*. Moskwa.
- Habrajska G. (2005): *Naklanianie, perswazja, manipulacija językowa*. „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 7(2), s. 91–126.
- Hryhor’yeva O. (2013): *Chervoni kolyadky. Yak SRSR minyav Isusa na Lenina*. „Istorychna Pravda”, <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/5/106843/>>, dostęp: 05.05.2022.
- Kamińska-Szmaj I. (2004): *Propaganda, perswazja, manipulacja: próba uporządkowania pojęć*. [W:] *Manipulacja w języku*. Red. P. Krzyżanowski, P. Nowak. Lublin, s. 13–27.
- Karol’ M. (2015): *Ukrayins’ki rizdvyani ta velykodni virshi-travestiyi XVII stolittya yak kharakterne yavyshe barokovoyi kul’tury*. „Ukrayins’ka muzyka” 4(18), s. 50–56.
- Kieraś W., Kobyliński Ł. (2021): *Korpusomat – stan obecny i przyszłość projektu*. „Język Polski” CI (2), s. 49–58.
- Kishkina A. (2021): *Antireligioznaya propaganda na stranitsakh zhurnala «Bezbozhnik»*. *Diplomová práce*. Praha.
- Korotych K.V. (2006): *Do problemy ideolohichnoyi kartyny svitu (na materialy ukrayins’koyi presy 20–30-kh pp. XX stolittya)*. „Visnyk Kharkivs’koho natsional’noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: Filolohiya” vyp. 47, № 727, s. 235–239.
- Korotych K.V. (2012): *Movni sposoby dyskredytatsiyi relihiyiv radycans’komu dyskursi (na materialy ukrayins’koyi presy 20–30-kh rokiv XX stolittya)*. „Visnyk Kharkivs’koho natsional’noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: Filolohiya” vyp. 66, № 1021, s. 220–225.
- Korwin-Piotrowska D. (2011): *Poetyka – przewodnik po świecie tekstów*. Kraków.
- Kostiv M.B. (2017): *Antireligijna propaganda na shpal’takh presi Chernigivshchinina pochatku 30-kh rokiv XX st.* „Literatura ta kul’tura Polissya”, vyp. 88, № 8, s. 194–202.
- Kosobudzka E. (2012): *Propaganda językowa jako narzędzie walki władz PRL z Kościołem katolickim na Lubelszczyźnie*. „Rocznik Lubelski” XXXVIII, s. 107–119.
- Kramar R. (2015): *Strategie władz wobec ustnej twórczości ludowej w okresie stalinowskim (na materiałach ukraińskich)*. „Acta Polono-Ruthenica” XX, s. 55–65.
- Likhachev D.S. (1977): *Russkaya demokraticeskaya satira XVII veka*. Moskwa.
- Ławrynow D. (2020): *Swoi wśród obcych. Tożsamość Kozaków kubańskich byłego Wojska Czarnomorskiego oraz Kozaków kazachstańskich (na podstawie tekstów folklorystycznych)*. Kraków.
- Ławrynow D. (2022): *Kreowanie negatywnego obrazu instytucji religijnych w polskojęzycznej propagandzie radzieckiej okresu międzywojennego (na podstawie czasopisma „Bezbożnik Wojujący”)*. „LingVaria” 2, s. 129–140.
- Mamonova Y.O. (2018): *Deaktualizatsiya sovetizmov v semantiko-leksikograficheskom aspekte*. Belgorod.
- Markiewicz H. (1974): *Nowe przekroje i zbliżenia. Parodia a inne gatunki literackie*. Warszawa.
- Muecke D.S. (2002): *Ironia: Podstawowe klasyfikacje*. [W:] *Ironia*. Red. M. Głowiński. Gdańsk, s. 43–74.
- Myśliński J. (1972): *Prasa w języku polskim na Białorusi Radzieckiej 1921–1941: (charakterystyka bibliograficzna i przegląd zawartości)*. „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 11(1), s. 97–116.
- Peisert M. (2004): *Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii*. Wrocław.
- Pieczynski M. (2015): *Pokusy czasu oblężenia. O trawestacjach literatury religijnej w staropolskim piśmiennictwie politycznym*. „Teksty Drugie” 1, s. 311–336.
- Popova A.A. (2021): *Svyashchennaya istoriya v satiricheskom zhanre sovet’skoy antireligioznoy propagandy 1920-kh gg.* „Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskiye nauki»”. T. 8, № 4 (32), s. 194–203, DOI :10.24147/2312-1300.2021.8(4).194-203.
- Rostowska M.M. (2011): *Radziecki dwutygodnik „Głos Młodzieży” z 1925 roku*. [W:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*. T. 4. Red. J. Rieger, D.A. Kowalska. Warszawa, s. 197–224.
- Siennicka A. (2016): *Ironia jako narzędzie negatywnego wartościowania w języku polityki*, „Acta Philologica” nr 48, s. 59–86.

- Stykalin S.I., Kremenskaya I. (1963): *Sovetskaya satiricheskaya pechat' 1917–1963*. Moskva.
- Tsyrempilova I.S. (2020): *Antireligioznaya agitatsiya i propaganda v 1920-ye gody: formy, opyt i effektivnost'*. „Vlast”. T. 28. № 5, s. 208–214.
- Vitryns'ka O.V. (2014): *Radyans'ka presa taliteratura 1920–30-kh rr. yak instrument vplyvu na relihiynu svidomist' yevreyiv Ukrayiny*. „Visnyk Nacional'noho Technic'noho Universytetu «Kharkivs'kyi politekhnichnyy instytut». Zbirnyk naukovykh prac'. Seriya: Aktual'ni problemy istoriyi Ukrayiny” № 25(1068), s. 3–14.
- Vlasova Z.I. (2001): *Skomorokhi i fol'klor*. Sankt-Peterburg, <<https://www.booksite.ru/localtxt/sko/mor/ohy/index.htm>>, dostep: 17.05.2023.
- Voloshyna O.I. (2020): *Vizualizatsiya obrazu voroha v antyrelihiyni kompaniyi na terytoriyi radyans'koyi Ukrayiny v mizhvoyennyi period*. Berdyans'k.
- Wołoszyn J.W. (red.). (2015): *Propaganda w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*. Lublin.
- Zherebin A.I. (2008): *Travestiya*. „Novyy filologicheskyy vestnik” 7, <http://slovorggu.ru/2008_2/index.shtml>, dostep: 03.05.2022.
- Zhirkov G.V. (2014): *Pechat' v sisteme antireligioznoy propagandy perioda NEPA (1921–1927-ye gg.)*. „Elektronnyy nauchnyy zhurnal «Mediascope»” №4, <<http://www.mediascope.ru/en/node/1671>>, dostep: 04.04.2022.